

ԱՇ. ԱՐՐԱՀԱՄՅԱՆ
(Պատմական գիտ. քեկնածու)

ՆԱԽԱՄԵՍՐՈՊՅԱՆ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՀԱՐՑԸ

(Թ Ե Զ Ե Ր)

1. Հեթանոսական հայկական գրականության, այլևի ճիշտ՝ նախամեսրոպյան հայկական գրականության հարցը—հայ ժողովրդի պատմության կարևոր և ակտուալ հարցերից մեկն է։ Դա, ըստ էության, հեթանոսական շրջանի հայկական գրավոր կուլտուրայի գոյության-չգոյության և 5-րդ դարի մի շարք հայ մատենագրերի ու թարգմանությունների հարադասության-անհարադասության հարցն է։ Եթե նախամեսրոպյան շրջանում չի եղել հայերեն գրականություն, ապա ուրեմն՝ հեթանոսական Հայաստանում չի եղել և հայկական գրավոր կուլտուրա։ Այն բանասերների կարծիքը, որ հեթանոսական Հայաստանում գոյություն է ունեցել բանահյուսություն, իսկ բանահյուսությունը՝ գրականություն է, չի կարելի ընդունել։ Այն, ինչ զեռ գրի չի առնված, նա գրականություն համարվել չի կարող։

Նախամեսրոպյան հայ գրականության հարցի լուսարանումը կարևոր է և այն տեսակետից, որ հայ մատենագրության կուրս կազմելու կապակցությամբ հայագիտության առաջնակարգ հարցերից մեկն է պարզել Մաշտոցի տեղն ու դերը հայ գրի ու գրականության պատմության մեջ։ Մակայն այդ հարցը հնարավոր է պարզել այն ժամանակ, երբ կպարզարանվի նախամեսրոպյան հայ գրի ու գրականության աստիճանը։ Վերջինիս ճիշտ լուծումից է կախված նաև Մեսրոպի գրի ճիշտ գնահատականն ընդհանրապես հայ գրականության պատմության մեջ։

2. Նախամեսրոպյան հայ գրականության հարցում հայ ժողովրդի պատմությանը և գրականությանը վերաբերող մի շարք աշ-

խատություններում գերիշխող է հանդիսացել հետևյալ տրադիցիոն տեսակետը.— հայերը, ինչպես և նրա հարևան վրացի և աղվան ժողովուրդները, մինչև 5-րդ դարը չեն ունեցել իրենց սեփական գիրն ու գրականությունը։ Մինչև այդ շրջանը գրել են հունարեն, ասորերեն կամ պահլավ-պարսկերեն։ 5-րդ դարի առաջին տասնամյակում Մաշտոցը հայոց Վառձապուհ թագավորի հովանությամբ և Սահակ Պարթևի օգնությամբ ձեռնամուխ է եղել հայերեն գրի ստեղծմանը և իրականացրել է այն։ Այնուհետև Մաշտոցն անցել է Վրաստան—վրաց գիրն է ստեղծել, անցել է Աղվանից աշխարհը—աղվանից գիրն է ստեղծել և այսպես սկիզբ գրել Անդրկովկասի ժողովուրդների գրին ու գրականությանը։

3. Մեսրոպյան գրերից առաջ հայերեն նշանագիր գոյություն ունենալու մասին մենք հիշատակություն ունենք զեռ ևս Շիրակացու¹⁾, իսկ հետագայում նաև Ասողիկի մոտ։ Սակայն առաջին հայ հեղինակը, որ դուրս է եկել տրադիցիոն տեսակետի դեմ—13-րդ դարի պատմիչ Վարդան Մեծն է։ Նա, հակառակ իր ժամանակ ընդհանրություն գտած վերև հիշված տեսակետի, պնդում է, որ հայերը նախաքրիստոնեական շրջանում ունեցել են իրենց սեփական գիրն ու գրականությունը։ Նա թվում է մինչև անգամ հնում գործածված գրերի թիվը, որոնք պահվելիս են եղել Դանիելի մոտ։

«...գպրութիւն հայերէն քսան և երկու գիր առ Դանիելի Ասորւոյ գտեալ ի հին

¹⁾ Հմմտ. «Անանուն ժամանակագրութիւն, խրմբազր. յօրինեալ յէ դարու», Վենետիկ 1904, էջ 37։

ժամանակաց, որ վասն ոչ պարզելոյ զընդար-
ձակութիւն լեզուիս՝ անհողացեալ եղև յա-
ռաջնոցն...»¹⁾ Որպէս փաստական ազգացույց
նա հիշում է Լեոն թագաւորի ժամանակ Կիլի-
կիայում գտնուած հեթանոս հայ թագաւոր-
ների գրամների փաստը. «Եւ զի լեալ է հայե-
րէն գիր հնոցն՝ վկայեցաւ ի ժամանակս
Լեոնի արքայի, զի գտաւ գրամ ի Կիլիկիայ,
հայերէն գրով գրոշմեալ գանուէն կատարշա
թագաւորացն Հայկազանց»²⁾;

Տրագիցիոն տեսակեալի գեմ է արատ-
հայտալի առաջին անգամ բանասեր Ղ.
Ինճիճյանը: Նա, բազմաթիւ մեջբերում-
ներ անելով սկզբնաղբյուրներից հօգուտ
նախամեսորոպյան հայ գրի ու գրակա-
նության գոյութեան, համոզուած պնդում
է, որ Դանիելի մոտ եղած գրերը—հին
հայկական գրերն էին և նրանք էին, որ
Մեսրոպի այբուբենի հիմքը կազմեցին.
«Եւ այսպէս, ըստ մերոց նախայիշեալ
պատմագրաց—ամփոփում է նա իր բերած
պատմական փաստերը—հայկական գիրք
էին, որք գտան առ Դանիելի, և Դանիելիան
նշանագիրք էին, զորս լրացոյց Մեսրոպ»³⁾:

Նախամեսորոպյան հայ գրերի գոյութեան
հարցը վճռականորեն գրել է Մ. Էմինը:
Նա գտնում է, որ Դանիելյան գրերը Հա-
յաստանում գործածական գրեր էին և նը-
բանց դուրս մղեցին հունարեն, զենգերեն և
ասորերեն գրերը՝ զուտ քաղաքական նը-
պատակով⁴⁾:

Պրոֆ. Բ. Պատկանեանը Մաշտոցին
համարում է հայկական այբուբենի ոչ թե
ստեղծողը, այլ կատարելագործողը. «...
ճիշտ է այն կարծիքը—գրում է նա,—որի
համեմատ Մեսրոպը ոչ թե գտավ հայոց
այբուբենը, այլ արդեն եղած, բայց ընդ-
հանուրից շօղտագործված Դանիելյան հայ-
կական այբուբենը կատարելագործեց»⁵⁾:

Նման վճռական եզրակացութեանների
են հանգել նաև Եվրոպացի մի շարք հայագետ

գիտնականներ (Հյուբշմանը, Պետերմանը,
ակագ, Բրոսսեն և ուրիշները): Այսպէս, Պե-
տերմանը նախամեսորոպյան նշանագրերի մա-
սին հետեյալն է գրում. «Հայոց տառերի
գյուտը վերագրում են Մեսրոպին, սակայն
ուսումնասիրութեանները ցույց են տալիս,
որ նա ոչ թե ամբողջ այբուբենն է գրել
կամ կազմել, այլ մի հին, վաղուց մոտաց-
ված այբուբենն է վերականգնել, կատարելա-
գործել և տարածել ամբողջ երկրում»:

Ակադեմիկ Բրոսսեն լիովին հավատում
է մասնագրական այն տեղեկութեանը,
թե Մաշտոցն օգտագործել է 22 տառ
Դանիելից և պնդում է, որ «Հայոց հին
այբուբենը բաղկացած էր 22 տառից, որի
վրա Մեսրոպը ավելացրեց 14 տառ, այդ-
պիսով կազմեց նոր այբուբենը ըստ հու-
նական շարահարութեան»⁶⁾:

Նախամեսորոպյան գրի գոյութեան օգտին
են արտահայտուել Լեոն և Գարագաշյանը:
Վերջինս իր «Քննական պատմութիւն Հայոց»
աշխատութեան մեջ գրում է. «...չէ ճիշտ
այն, որ ընդհանրապէս կկարծուի, թէ Հայք
յառաջ քան զՄեսրոպ չունէին նշանագիր,
ուստի էին անմասն դպրութենէ»⁷⁾:

Նախամեսորոպյան գրի հարցը համոզուած
գրել է Ի. Հարությունյանն իր «Հայոց
գիրը» աշխատութեան մեջ, որը 1888 թ.
արժանացել է Սահակ-Մեսրոպյան մրցա-
նակարաշխութեան ամբողջ մրցանակին:
Նա պնդում է, որ հայերն ունեին բնիկ
հայ գիր և այդ գիրը «ամուր կերպով շղ-
թայված էր կուսպաշտութեան հետ»: Հույն
և ասորի կրօնավորները՝ դալով Հայաստան,
հալածեցին այն՝ ներմուծելով հունական
և ասորական գիրը: Բայց օտար քարոզիչ-
ները չբավականանալով սրանով՝ սկսեցին
ջնջել նաև հայերեն լեզուն: Հայերը տես-
նելով իրենց կորստարեք վիճակը՝ մտածե-
ցին դուրս գալ այս գրութեանից և հնա-
րեցին այն գիրը, որի հեղինակն է համար-
վում Մաշտոցը⁸⁾:

Եվ, վերջապէս, հոգուտ նախամեսորոպ-
յան հայ գրականութեան գոյութեան է

1) Վարդան Մեծ, Պատմութիւն տիեզերական, էջ 50:
2) Նույնը, էջ 50:
3) Ղ. Ինճիճյան, Հնախոսութեան, III հատոր, էջ 76:
4) М. Эмин, Исследования, Москва 1896 г. стр. 207, 211, 221.
5) Проф. Патканов, История Каганкатваци, Примечания, стр. 346.

6) Brosset, Deux Historiens Armeniens Kirakos de Ganzac, 13-րդ ժամաթագրութեան
7) Ա. Մ. Գարագաշյան, Քնն. պատմ. Հայոց, Կ., էջ 39.
8) Ի. Հարությունեան, Հայոց գիրը, Քրիտիկ 1892: էջ 153-157.

արտահայտվել հայադիտության մեջ մեծ հեղինակություն վայելող գիտնականներից մեկը—ակադեմիկ. Ն. Յ. Մառը: Նա իր նշանավոր «ԱՄՄ» տշխատության առաջարկում հետևյալն է գրում. «Ողջ կովկասը, ներառյալ նաև Հայաստանը, կուլտուրական են եղել գեոևս ասորա-բարելական քաղաքակրթության էպոխայում: Հայաստանում մայրենի լեզվով գրականություն գոյություն ունի մեր թվագրությունից գեոևս մի քանի դար առաջ»¹):

4. Նախամեսրոպյան հայկական գրականության ուսումնասիրության հարցում, նրա գոյության դեմ արտահայտվող ուսումնասիրողների մոտ, նկատվում է պատմական փաստերի մեկնաբանման հետևյալ շփոթն ու սխալ մոտեցումը:

ա) Հարցի որոշումն ոչ թե գիտական մի շարք գիտելիքներով ամբողջությամբ առած, այլ պատմիչների հաղորդած տեղեկություններով: Այդ ուսումնասիրողները երկրորդական արժեք են տալիս լեզվական, պալեոգրաֆիկ և աղբյուրագիտական այլ գիտելիքներին և անտեսում են, որոնք վերջին հաշվով օգնում են հիմնական հարցը լուծելուն:

բ) Անքննադատ մոտեցում գեղի հայերեն սկզբնաղբյուրները.—եթե կորյունի կամ Ղազարի տպագիր տեքստում այսպես է ասված, ուրեմն պատմական իրողությունն այլ կերպ լինել չի կարող: Նրանք մոռանում են, որ հեթանոսական կուլտուրան աշխատել են շուռ աված երեսով ներկայացնել հենց իրենք, հնագույն քրիստոնյա պատմիչները, որոնց թվում և հայ պատմիչները: Նրանք ճիշտ չեն հասկանում պատմիչների տեղեկացը, որոնք ամեն կերպ աշխատում են ցույց տալ, որ Հայաստանի հեթանոսական շրջանը դուռ բարբարոսական մի շրջան է:

գ) Շփոթել են իրար հետ հայկական գիր ու հայկական գրականություն հասկա-

ցողությունները՝ հարցի հիմնական առանցքը դարձնելով Դանիելյան գրերը: Հարցի նման գրվածքն ընդհանրապես ճիշտ չէ, որովհետև մի ժողովուրդ կարող է զարգացած գրականություն ստեղծել անկախ նրանից, թե այդ ժողովուրդը գիր ունի թե ոչ: Փաստ է, որ Արևելքում մի շարք ժողովուրդներ ստեղծեցին իրենց գիրն ու գրականությունն արաբերենով: Ինչ վերաբերվում է Դանիելյան գրի գոյություն ունենալ-չունենալու հարցին, ապա նրա գրական կամ բացասական լուծումը չի կարող հայկական հեթանոսական գրականության գոյության հարցի որոշիչը լինել, որովհետև հայկական գրականությունը կարող էր զբլվել և զարգանալ նաև այլ նշանագրերով:

5. Նպատակ չունենալով հայ գրի ու գրականության հարցում սկզբնաղբյուրներում նկատվող անախրոնիզմների վրա կանգ առնել, բայց ցույց տալու համար՝ թե սրբան անհրաժեշտ է նրանց ուշագիր օգտագործումը, մենք անհրաժեշտ ենք համարում կանգ առնել միայն մի փաստի վրա—հայկական գրերի ատաղձի վրա:

Սկզբնաղբյուրները գրերի «գյուտը» ներկայացնում են այն ձևով, որ իր նրանում մասնակցություն են ունեցել չորս ձևք. ա) Դանիելը, որն իր մոտ եղած գրերն ուղարկել է Վառձապուհին, որով և երկու տարի աշակերտներ են սովորեցրել: բ) Մաշտոցը, որը հիմնական ստեղծողն է հանդիսացել, գ) Հուսիանոսը, որը ձևավորել է գրերը Մամոսատում և դ) հրաշքը, որի մասին պատմում է Սորենացին. «Եւ տեսանէ (Մեսրոպ) ոչ ի քուն երազ և ոչ յարթնութեան տեսիլ, այլ ի սրտին գործարանի երևութացեալ հոգւոյն աչաց թաթ ձևսին աջոյ՝ գրելով ի վերայ վիմի. զի որպէս ի ձեան վերջք գծին՝ կուտեալ ունէր քարն...» (Սոր. Պատմ. էջ 327):

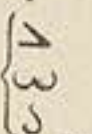
Մի կողմ թողնելով աստվածային թաթի օգնությամբ գրվելու առասպելը, հայկական նշանագրերի պալեոգրաֆիկ ուսումնասիրությունը ցույց է տալիս, որ ոչ թե երեք անձնավորություն գրել ու լրացրել են հայերեն այբուբենը, այլ մեկն ուղղակի գրել է իր առջև հունարեն այբուբենը, հայ-

1. Н. Я. Марр, АИИ, 1934, стр. 5.
Ն. Յ. Մառի այս կարծիքը ոճանք հասկանում են այն ձևով, որ իր այսպեղ խոսքը «էծաղբեր»-ին է վերաբերում (!): Այդպիսի պնդումը, մեր կարծիքով, ուսուներեն տեքստը ճիշտ չհասկանալու պատճառով է: Այսպեղ խոսքը շատ պարզ «մայրենի լեզվի» մասին է: Ի միջի այլոց, նույն կարծիքը Մառը հայանել է նաև իր Գրաբարի քերականության առաջարկում:

կական տառերը ձևել նրա վրա՝ և աստ- | կազմել է հայկական այբուբենը: Ահա հա-
րերենից վերցնելով լրացուցիչ երեք տառ, | մեծատական այբուսակը:—

Հունարեն 5-րդ դարի
տառերն՝ այբուբենական
կարգով

Հայերեն
հնագույն
երկաթագիրը

Α	Alpha	Ա	այբ (կարել է ներքևից)
Β	Beta	Բ	բեն (կարել է աջի վերևից փոքրիկ զիծ)
Γ	Gamma	Գ	գիմ (կլոր օղ է ավելացրել)
Δ	Delta	Դ	դա (հետևել է «Գ»-ի օրինակին)
Ε	Epsilon	Ե	եչ (խոր ընկած մասը բաց է արել)
Ζ	Zeta	Զ	զա (վերևից միացրել է գծիկով)
Η(Η)	Eta	Է	է (վերցրել է տառի առաջին կեսը)
Η(Η)	—	Ը	ըթ (վերցրել է «է»-ի կեսը)
Θ	Theta	Թ	թա (գրեթե նույնությամբ)
Θ	—	Ժ	ժե («թ»-ի երկրորդ թևն է վերցրել)
Ι	Jota	Ի	ինի (ավելացրել է փոքրիկ ելուն)
	Կ Կ Կ	Լ	լուն (ասորական «լ»-ն շուտ է ավել)
		Խ	խե (ասորական «խ» օտար վրա է դրել)
		Ծ	ծա (գրեթե նույնությամբ)
Κ(Κ)	Kappa	Կ	կեն (վերցրել է մի մասը ձախից և աջից, թեք ձևով)
Κ(Κ)	—	Հ	հո (2-րդ կեսն է վերցրել)
Κ(Κ)	—	Ղ	ձա (Հ-ի վերի կողմը ձևել է ձախ)
Λ	Lambda	Լ	լաս (սոյ է կպցրել)
Λ	—	Ճ	ճե (ներքևից միացրել է)
Μ	Mi	Մ	մեն (առաջին գիծը վերջինի մի մասը կարել է)
Μ	—	Յ	յի (նստեցրել է)
Ν	Ni	Ն	նու (նստեցրել է)
Ξ	Ksi	Ճ	չա (գրեթե նույնությամբ)
Ο	Omicron	Օ	օ (ներքևից կարել է)
Ο	—	Չ	չա (ներքևից թեք զիծ է ավելացրել)
Π	Pi	Պ	պե (գրեթե նույնությամբ)
Σ	(90-ի նշանով)	Ջ	ջե (ներքևից թեք գծով է միացրել)
Ρ	Rho	Ր	րա (կրկնակի ր + լր)
Σ	sigme	Ս	սե (նստեցրել է)
Υ	(90-ի նշանով)	Վ	վե (քիչ փոփոխությամբ)
Τ	Tau	Ժ	տյուն (վերևի ձախ ելունը ջնջել է)
Ρ		Ր	րե (քիչ փոփոխությամբ)
Ω		Յ	յո (նստեցրել է)
Υ	Upsilon	Ի	վյուն (քիչ փոփոխությունով)
Φ	Phi	Փ	փուր (քիչ փոփոխությունով)
Χ	Chi	Ք	քե (քիչ փոփոխությունով)

Համեմատությունից պարզ երեւում է, որ հայերեն այբուբենը ձևած է հունարենի վրա: Ըստ որում, հունարենի վրա հայերեն տառերը ձևող հեղինակն ամուր սկզբունք է ունեցել ոչ մի տառ չվերցնել նույնությամբ: Չի խախտել նա հունարենի այբուբենական կարգը: Միայն այն նոր տառերը, որոնք մտցվում են հայերեն լեզվի առանձնահատկության հիման վրա՝ դրել է ընդօրինակած տառի մոտ:

Բարբոլին անհիմն է այն աղբյուրադեաների կարծիքը, որոնք ժխտում են հայերեն այբուբենի հունարենի հիման վրա ձևած լինելու փաստը:

Պոլիգրաֆիկ այս փոքրիկ ազայույցը բավական է ասելու համար, որ չի կարելի տառացի հասկանալ պատմիչների տեղեկությունները: Անհրաժեշտ է ավելի լայն մտանալ խնդրին և քննել այն:

6. Հայկական մատենագրության և հայկական գրերի հետ սերտ կապված հարց է «Նշանագիր իմաստնոց»-ի հարցը: Հայկական պատմագիտական բովանդակություն ունեցող ձևագրերում, հատկապես բառարանային և քերականական բովանդակություն ունեցող ձևագրերում, ինչպես հայտնի է, հաճախ պատահում են սղազրույթյան ամբողջ ցուցակներ, որոնք խնամքով կազմած ու շարադրված են ըստ հայկական այբուբենի: Նրանք կոչվում են սովորաբար «Նշանագիր իմաստնոց»:

Այսպիսի նշանագրեր են պարունակում ՀՄՍԻ Մատենադարանի մի շարք ձևագրեր՝ № 342 (373), թերթ 105բ, № 2618, թերթ 253ա—255բ, № 750, էջ 128, № 487, թերթ 166բ, № 123, թերթ 432, № 266, թերթ 93ա, № 2331, թերթ 78բ, 2381, թերթ 85ա և այլն¹:

¹ «Նշանագիր իմաստնոց»-ի որոշ ցուցակներ արդեն հրատարակված են Եգյանի և Բարիշների կողմից (տես Signes hiéroglyphiques dans les manuscrits arméniens; Congrès intern. des Orientalistes, 1873, էջ 456, Մրուանձատեան Քորոս աղբյուրի առաջին հատորում (ազ. 1879, էջ 337—340): Համեմատաբար, լիակատար հրատ. Տրդատ Վ. Պալյանը «Նշանագիրք հայոց» վերնագրով, Վիեննա 1898 թ., էջ 13—18., Իսահակ Վ. Մրապյանը «Հանդէս Ամսօրեայ»-ում (1902 թ., էջ 201—202), Ֆրեհեբեր Մուրաթը «Հանդէս ամսօրեայ»-ում (1903, էջ 144—146, 333—339), Ամենից լրիվ ցուցակը հրատարակել է պրոֆ. Լ. Աճառյանը «Հանդէս ամսօրեայ»-ում:

«Նշանագիր իմաստնոց»-ի նշանագրերի հիմնական մասը գաղափարագրեր են (հիերոգլիֆներ): Այդ գաղափարագրերի մի մասը համապատասխանում են իրենց նկարին: Այդ նշանագրերից կարելի է բերել մի քանի օրինակներ:—

□	աթու	∩	սիրտ
∪	լուսին	∞	բանական
∩	միջնորդ	✓	զարուն
∪	եղջիւր	∩∩∩	բուրաստան
∩	թագաւոր	∩	արուեստ
+	խաչ	∩	անաւոր
∩	հրեշտակ	∩	աշտանակ
∩	կշեռք	∩	արծաթասեր
∩	աղբյուր	∩	ձմեռ
∩	աստիճան	∩	ձուկ
∩	լեզու	∩	ճակատ
∩	եկեղեցի	∩	ճանապարհ
∩	տապանակ	∩	մատանի
∩	տես	∩	մարդ
∩	փառասեր	∩	մեղր
∩	քաղաք	∩	հափշտակիչ
∩	վիշապ	∩	հեթանոս
∩	սպասաւոր	∩	կռապաշտ
∩	սեղան	∩	կեղծավոր
∩	սահման	∩	երածշաուք
∩	կոնք	∩	զինի
∩	նշխար	∩	զաւազան
∩	շուշան	∩	պատվանդան
∩	պատվանդան	∩	պտուղ
∩	պտուղ	∩	սեր

70ա—71բ «Յառողանութիւնն պատառիկս, որ գաի»:

72ա—73բ «Մովսէսի Խորենացւոյ բան իմաստութեան»:

73ա—75բ «Նշանագիր»:

77ա— միջև վերջ—«Վերլուծութիւնք բացերևապէս բազմազան բանից և բառից յօքնախումբ շարագրութեամբ արարեալ զսա Արիստակէս զրչի ի խընդրոյ բազմաց յարուեստս գրչութեան»:

Այս ձևագրի «Նշանագիր իմաստնոցն» ունի 319 նշանագիր: Նշանագրերը դասափորձած են անվանական կարգով: Ուշագրութեան արժանի է, որ «Նշանագիր իմաստնոցն»-ի այս տեքստը շարագրված է Խորենացու «Բան իմաստութեան»-ից հետո, որի տեքստը պարունակում է ընթերցանութեան հին ձևեր, «այլ»-ը «այդ» ձևով, «միջոց կղև կրկոցունց ոչ ըստ բնութեան, այլ ըստ պատահման», «ոչ կատարել իմաստութեամբ, այլ տրամախոհ օրոշութեամբ, «այդ սա է լույս...» և այլն): «Նշանագիր իմաստնոցն»-ի այս տեքստի Մովսէսին վերագրվող քերականության օրգանական մաս լինելու մասին գծվար է պնդել, բայց մի բան անկասկած է, որ Մտեփանոս զրչի «Նշանագր»-ի այսպիսի կապակցութեամբ հանդես գալը, անկասկած, վկայում է նրա հնութեան մասին:

Մեզ թվում է, որ «Նշանագիր իմաստնոցն»-ը հին հայկական գիր համարելը գիտական փաստերով չի հիմնավորվում, բայց որպես սղագրութեան՝ այնքան հին է, որքան հին է ինքը հայկական գրչութեանը: Չէր կարող պատահել, որ Հռոմում և Բյուզանդիոնում կրթութեան ստացած հայ աշակերտները նրանց օրինակով չտանգեին հայերեն սեփական սղագրութեան, մանավանդ եթե ի նկատի ունենանք, որ հայ մատենագրերը ծանոթ են սղագրութեան հետ: Այսպես, Փավստոս Բյուզանդը՝ խոսելով Ներսեսի՝ Վաղես կայսրին արած հանդիմանութեան մասին, գրում է. «Եւ գրէին զայս սեմիարք նստարացի արքային, որք կայինն առջի թագաւորին» (Փաւստոս, Կ. Ե): Սեմիարք նստարացը, ինչպես ճիշտ նկատել է պրոֆ. Ն.

Աճառյանը, դա στυλιεζ εν μίχροσ-ըն stenographie (սղագրութեան-ն է):

7. Հայաստանի նախարանիկները, խաղերը, ունեցել են իննց սեփական սղագիր գրութեանը, որոնցից մեզ հասել են բազմաթիվ նմուշներ: Նորագույն ուսումնասիրութեանները ցույց են տալիս, որ հայերը ոչ թե եկվոր ժողովուրդ են, ինչպես նախ է այդ հարցին լեզվաբանութեան հնդեվրոպական դպրոցը, այլ տեղացիներ—կղբայրակից ժողովուրդ վրացիներին աղվաններին և կովկասյան մյուս ժողովուրդներին: Անդրկովկասի ժողովուրդները հանդիսանում են խաղական կուլտուրայի և գրականության օրինական ժառանգները: Եթե ճիշտ է հարցի այսպիսի դրվածքը, եթե Հայաստանի նախարանիկները գոյութեան են ունեցել VIII-VI-րդ դարերում նախ քան մեր թվագրութեանը, ապա հայ ժողովուրդը էթնիկապես կազմակերպվելուց հետո, զարգացման նոր և բարձր աստիճանում չէր կարող չյուրացնել նախնիքների կուլտուրան և չզարգացնել այն: Նրանք, պարզ է, չէին կորուսել մոտ մաս դառ գրական-սեղծագործական մի քափուր օջախն Եսրի:

Նախամեսրոպյան շրջանում հայերեն գրականութեան չընդունող ուսումնասիրողներն աշխատում են անտեսել հայկական և խաղական կուլտուրայի միջև գոյութեան ունեցող սերտ կապը: Նրանք կրկնում են նախկին տրադիցիոն տեսակետը՝ հայերի գրսից եկած լինելու մասին և լուծեամբ են անցնում խաղական կուլտուրայի՝ հայերի կողմից յուրացվելու փաստի վրայ:

8. 5-րդ դարից մեզ հասել է հայերեն լեզվով օրիգինալ, թարգմանական և մեկնողական հարուստ գրականութեան, որն իր բերականական մեակված ձևերով, հառուս լեզվախոսով, սեռով և քննասիրությամբ գրականության պատմության սկզբնական օջախի երկեր չեն կարող լինել: Այսպիսի երկեր չի կարելի համարել ոչ կորյունը և Եզնիկը, որոնք գրարար լեզվի մաքրութեան տեսակետից բոլոր լեզվաբանների հիացմունքն են շարժում, ոչ աստվածաշնչի թարգմանութեանը, որն իր ճշտութեան տեսակետից, մյուս բոլոր թարգմանութեանների շարքում

ամենալավագույններից մեկն է համարվում, և ոչ էլ 5-րդ դարի որևէ օրիգինալ կամ թարգմանական երկ: 5-րդ դարի երկերն իրենց ոճով և քերականական մշակված ձևովերով այնքան են տարբերվում մյուս դարերում գրված երկերից, որ հնարավոր է խուսույն ճանաչել նրանց:

Եթե հայկական գրականութան սկիզբը 5-րդ դարն է, ապա հնարավոր չէր՝

ա) որ 5-րդ դարի դանազան հայ հեղինակների աշխատությունները և թարգմանությունները միատեսակ քերականական մշակված ձև ունենային.

բ) որ տարբեր գավառների մարդիկ գրեին միևնույն բարբառով.

գ) որ թարգմանությունների ժամանակ հարկադրված չլինեին բնագրի լեզվից մեծ թվով տերմիններ փոխ առնել.

դ) որ թարգմանեին այդպիսի ճշտությամբ.

և ե) որ օրիգինալ աշխատություններն սկսվեին այդպիսի բարձր թեմատիկայով:

Նախամեսրոպյան շրջանի հայ գրականությունը ժխտողները խնդրի դժվարությունից դուրս գալու համար առաջ են քաշում իրենց «բանավոր գրականության» տեսությունը: Հայ ժողովուրդը, ասում են նրանք, ունեցել է իր բանավոր գրականությունը, որը նախապատրաստել է նման բարձր գրականության ծնունդը: Մեր կարծիքով՝ նախ, ճիշտ չէ «բանավոր գրականություն» հասկացողությունը, որովհետև մի բան, որ գրի առնված չէ, նա դեռ ևս գրականություն չէ, այլ բանահյուսություն. և ապա՝ այդպիսի բանահյուսություն իրենց գրականության պատմության արշալույսին ունեցել են գրեթե բոլոր ժողովուրդները: Այդ երևույթը սպեցիֆիկ չէ հայ ժողովրդի համար: Բոլոր ժողովուրդների գրականությունն սկսվում է զարգացման ցածր աստիճանից և ապա հետզհետե ընթանում դեպի վեր, ավելի բարձր: Հայ ժողովրդի մոտ ևս տեղի է ունեցել այս զարգացումը և 5-րդ դարից մեզ հասած նման զարգացած գրականության առկայությունը ենթադրում է իրեն նախորդող գրականության գոյությունը միայն:

9. Նախամեսրոպյան հայկական գրականության հարցի համար կարևոր նշանակություն ունի մեհենական կուլտուրայի հարցը: Մեհյանները մեզ մոտ բացի կրոնական կենտրոններ լինելուց հանդիսացել են արդյոք նաև կուլտուրայի և գրականության օջախներ: Ուսումնասիրողներից ոմանք, պետք է ասել, այս հարցի կողքովն են անցնում: Բայց սա կարևոր հարց է անցյալի կուլտուրան հասկանալու համար:

Հին Հայաստանի մեհենական կուլտուրայի գոյության մասին զրական և համոզուցուցիչ տեղեկություններ է հաղորդում մեզ Խորենացին: Նա պատմում է Բարդաժան անունով մի պատմագրի մասին, որը Անտոնիոս վերջինի օրով (2-րդ դարում) գալիս է Հայաստանում քրիստոնեություն տարածելու, բայց այդ նրան չի հաջողվում. ճանապարհին նա մտնում է Գարանաղյաց գավառի Անի ամրոցը, որը հայ թագավորների Պանթևոնն էր, թարգմանում այնտեղ եղած մեհենական և թագավորական պատմության վերաբերող մի աշխատություն ասորերեն և իր հետ տանում: Հետագայում այդ աշխատությունն ասորերենից թարգմանվում է հունարեն և հունարենից օգտվում է Խորենացին: Խորենացին այդ մասին գրում է. «Չուցե՛ մեզ դայս Բարդաժան, որ յնդեսիայ: Բանդի նա յաւուրս Անտոնիոսի վերջնոյ երևեցաւ պատմագրող... եկն նա այսր, սրպէս զի աշակերտել զոք կարասցէ ի խուժ հեթանոսացս. և իբրև ոչ ընկալիալ եղև՝ եմուտ նա յամուրն յԱնի, և ընթերցեալ զմեհենական պատմութիւնն, յորում և զգործս թագաւորացն, յաւելլով իւր և որ ինչառ իւրեաւն, և փոխեաց զամենայն ի լեզու ասորի. որ և ապա անախ յեղաւ ի յոյն բան: Յորում պատմէ ի մեհենիցն պաշտամանց՝ վերջին Տիգրանայ արքայի Հայոց... Յայսմ պատմութիւնէ առեալ մեր երկրորդեցաք քեզ ի թագաւորութիւնէն Արտաւազդայ մինչև յարձանն Խոսրովու» (Խորենացի, էջ 201-202):

10. Ազգայնագիտութիւնը հաղորդած մի տեղեկությունից երևում է, որ հեթանոսական Հայաստանում գոյություն է ունեցել ոչ միայն մեհենական գրականություն, այլ

և պաշտվել է Տիր անուով մի աստված: Նրա մեհյանը գտնվելիս է կղել Վաղարշապատի մոտերքում, մասավորապես, Զվարթնոցի տեղը: Այդ մեհյանի քանդումը՝ Տրդատի կողմից, Ադաթանգեղոսը նկարագրում է հետևյալ ձևով. «Ապա ինքն իսկ թագաւորն խաղայր գնայր ամենայն զօրօքն հանդերձ ի Վաղարշապատ քաղաքէ՝ երթալ յԱրատաւ քաղաք, աւերել անդ զբաղինսն Անահատական զիցն, և որ յԵրազամոյն տեղիսն անուանեալ կայր: Նախ զիպեալ ի հանապարհի երազացոյց երազահան պաշտաման Տրի դից, դարի գիտութեան բնաց, անուանեալ Դիւան գրչի Որմզդի, ուսման հարձարութեան մեհեան. նախ ի նա ձեռն արկեալ՝ քակեալ այրեալ աւերեալ քանդեցին» (Ադաթանգեղոս, էջ 404): Մի ժողովուրդ, որ ունեցել է գաղության և արվեստի աստված, նա ունեցել է, անկասկած, և գաղության:

Նախամեսրոպյան հայերեն գրականությունը չընդունող գիտնականները Որմզդի տալիս են իրանական ծագում և հայտարարում, որ դա իրանական աստված է:

Մեր կարծիքով, դա հարցի ճիշտ գրգռվածք չէ, որովհետև նախ՝ հարցական է՝ թե ով ումից է փոխ առել. բայց մի բոլոր ենթադրենք, որ դա անկասկած է, այնտեղից է փոխ առված: Գոյն առնողները դրա կարիքն ունեցել են: Բոլորովին երկրորդական հարց է թե գուժանն ով է ստեղծել, եթե ավյալ վայրում հողագործությամբ չգրադվին, նրանք գուժանն էլ չէին բանեցնի: Եթե Հայաստանում գաղության շունենային՝ այդ աստծու կարիքն էլ չէին զգա, նրան գրեց չէին բերի:

Ի միջի այլոց, Որմզդի այդ գրիչ աստվածը գուցե և համապատասխան է ժողովրդի հիշողության մեջ պահված «Գրողին»: — «Գրողն—ասում են—տանի քեզ», «Գրողն իր դափտարից քո անունը ջնջի», «Գրողը քո անունը չիքերի դափտարում գրի» և այլն: Ըստ երևույթին, Գրող աստվածու վրա նայվել է, որպես ծնվողներին ցուցակադրող և մահացողներին կըր անող աստվածու:

11. Հայաստանի մեհյաններում ժամապաշտություն էին կատարում մեծ թվով քրմեր: Այս քրմերը տեղացիներ էին և,

անկասկած, խոսում էին հայերեն և ծիսակատարություն էին կատարում հայերեն լեզվով: Նրանք պիտի որ ծիսակատարության ժառանգներ ունենային և չէին կարող ամեն ինչ անգիր ձևով իմանալ:

12. Ուշագրության արժանի է, որ կարահալա կայսեր (III դար) ժամանակակից Փիլիստրատոս անունով մի հույն հեղինակ իր «Վարք Ապոլինիայ» աշխատության մեջ խոսելով Պամփյուլիայում բռնված հովազի մասին, վկայում է հայերեն գրության գոյության մասին: Անհրաժեշտ ենք համարում այդ հատվածը մեջ բերել՝ վերցնելով իս. Հարությունյանի թարգմանությունից. «Ինչ որ մեր Տավրոսի մասին խոսում են — և որ երկար ժամանակ ոչ ոք չէր հաւատում — թե նա Հայաստանի սահմաններից էլ անցնում է, հաստատում են այն հովազները, որ ինչպես գիտեմ, բռնվում են համեմունքով առաա Պամփյուլիայում, որովհետև տեղ այս կենդանիները սիրում են անուշ բուրմունք՝ ուստի դուրս են գալիս Հայաստանից և զիմում են այն կողմերը, որտեղից քամին բերում է այդ անուշ հոտը: Պատմում են նույնպես, որ մի անգամ Պամփյուլիայում բռնվել է մի հովազ, որի սակյա մանյակի վրա գրված էր հայերեն տառերով (ἐπέγραπτο Ἀρμενίος) հետևյալը. «Արշակ թագավոր Նյուսեայ աստծոյն» ... Արշակն այն ժամանակ հայոց թագավորն էր, և յուր բռնած հովազը, այդ կենդանու մեծության պատճառով նվիրել էր Դիոնիսիոսին...» (Տես Ի. Հարությունյանի «Հայոց գիրը» աշխատությունը, էջ 652 Հժմ. C. L. Kayser, հատ. I, էջ 44):

Նախամեսրոպյան հայերեն գրությունը ծիսող գիտնականները Փիլիստրատոսի այս տեղեկությանը վրա կասկածում են, որովհետև նրանց կարծիքով «Արշակ անունով հայ թագավոր չի կղել» (!), իսկ մակադրությունը, հավանական է, պահպանվել է կղել: Այսպես, պրոֆ. Հ. Աճառյանը հետևյալն է գրում. «Արշակ՝ եթե իրօք պատմութիւնը ճշմարիտ է, ավելի պարթև թագավորի մ'անունն ըլլալու է, և այն մակադրութիւնն ալ աւելի պահպանվելն քան թէ հայերէն» (Հ. Աճառեան, Հայոց գրերը: Տես «Հանդէս ամսօրեայ» 1911 թ., էջ 235):

Նման բացատրություն տվող գիտնականների պատճառաբանությունը, մեր կարծիքով, հիմնավոր չէ, որովհետև նախ՝ հիմք չունենք կասկածելու այս տեղեկություն ճշտության վրա, և, ապա՝ ենթադրենք Փլիսարատոսը շփոթել է և պահլավերենը հայերեն է կարծել, բայց այդ ավելի է հաստատում նրա ժամանակ հայերեն գրի դոյությունը: Նրա ժամանակ, ուրեմն, հայերեն գիրն ու գրականությունն այնքան պիտի հանրաձանոթ փաստ եղած լիներ, որ պահլավերենն էլ շփոթեին հայերենի հետ:

13. Ազեքսանդր Մամեայ կայսեր ժամանակակից մի հույն հեղինակ, Հիպոլիտ անունով, Մամեայի թագավորություն 13-րդ տարում (մեր թվագր. 234-ին) գրել է մի ժամանակագրություն, ուր թվում է իր ժամանակի այն ժողովուրդներին, որոնք ունեն գաղություն: Գաղություն ունեցող ժողովուրդների շարքում, ի միջի այլոց, նա հիշում է նաև հայերին: Նա թվում է գաղություն ունեցող հետևյալ ժողովուրդներին՝ երբայցիներին, լատինացիներին (որոնց գիրը հռոմայցիներն են գործ ածում), սպանացիներին, հույներին, միդացիներին և հայերին: («Οὐ δὲ ἐπιστάμενοι αὐτῶν γράμματα εἰσιν: Ἰβήρες, Λατίνοι, ἄλλοι χρωῖται οἱ Ρωμαῖοι, Σπαῖνοι, Ἕλληνας, Μηδοί, Ἀρμένιοι»): Հիպոլիտի աշխատության մեջ եղած այս տեղեկությունը, այդ գրքի Հայաստանում չգտնելու պատճառով, մենք վերցրել ենք պրոֆ. Շանիձեյի և դոց. Աբուլաձեյի «Новооткрытый алфавит кавказских албанцев» (Hippolytus Werke 4 Bd. Die Chronik). աշխատությունից: Հիպոլիտից, իր ժամանակագրության մեջ՝ օգտվել է Շիրակացին, ավելացնելով այս ժողովուրդների անունների վրա նաև աղվաններին. «Մտոցանէ, (այսինքն իր թված ժողովուրդներից Ա.Ա.) որք գիտեն գաղութիւն՝ երբայցիք, լատինացիք, որով և հռոմք վարին, սպանացիք, յոյնք, մարք, Հայք, աղուանիք» (տես «Անանուն ժամանակագրութիւն VII դարու»):

Հիպոլիտի ժամանակագրության վավերականության մասին կասկած լինել չի կարող: Գտնված է հեղինակի կիսանդրին, որի վրա գրված նրա աշխատությունների ցու-

ցակում հիշված է նաև «Ժամանակագրութիւն»-ը: Կասկած չի կարող լինել նաև «Ժամանակագրության» թվականի վերաբերյալ—նա գրված է 234-ին (մեր թվագրության): Եթե 3-րդ դարի հեղինակը մեզ այսպիսի տեղեկություն է տալիս հայկական գրի դոյության մասին, ապա ինչ հիմք ունենք մենք կասկածելու դրա վրա:

14. 7-րդ դարի հայ մատենագիր Թեոդորոս Գոթենավորը՝ Մայրազոմեցու դեմ գրած իր մի ճառում մեղադրում է նրան, որ նա և նրա հետևողները թշնամաբար են տրամադրված դեպի ավետարանի առաջին կամ հնագույն թարգմանությունը, որը կատարված է Լուսավորչի ձեռքով. «Յրդ կաճառք բանիցն յուզեալ՝ դարձեալ վիճաբանին: Եռակի նառագրեալ ավետարանական տառիցն պատմութիւնք անվարան ի միւսեանց գտան. յորոց գմին բնութեալ գովեստուք, և գմիւսն ներքեալ տրտաբացուք ի սրբում կոչարանէ: Բանդի բազմերգելին Իրիգոր առաքելաբարոզ նահատակն Բրիտանոսի գամեմայն ավետարանական պիտառութիւնն նառագրեաց՝ զոր ինչ յաղագս ասածոյ բանի անօրինական կիրառութիւն պիտառէր...» Ճառ «Երանելոյն Թէոդորոսի ընդդեմ Մայրազոմեացոյն» տես «Յովհ. Խմաստասիրի Աւանեսեոյ... ՇԻՐ. 3) Մատենագրութունք»-ին կից 1833 թ. վեներական հրատարակված ճառերը, էջ 154):

Կարող է կասկածել լինել Լուսավորչի ձեռքով կատարված թարգմանության փաստը, բայց որ Թէոդորոսի այս տեղեկությունը հիմք է տալիս կասկածել V դարից առաջ կատարված ավետարանի հնագույն թարգմանություն, որը և վերագրվել է Լուսավորչին, — դրա մասին չի կարելի կասկածել:

15. 4-րդ դարից հայերեն մեղ հասել են երեք հեղինակների պատմությունները — Ազաթանգեղոսի, Փալստոսի և Չենոբ Գլակի: Իրանցից առաջինը, Ազաթանգեղոսը, իրեն համարում է Տրդատի քարաուղար, Փալստոսը՝ Ներսես կաթողիկոսի ժամանակակից հեղինակ է, իսկ Չենոբ Գլակը իրեն համարում է Լուսավորչին ժամանակակից մարդ և մասնակից հեթանոսության դեմ մղվող կռիվներին: Այդ հեղինակների աշ-

խատությունները, հատկապես Ազաթանգեղոսի և Ջենոր Գլակի աշխատությունները, ինչպես պարզված է, խմբագրված են ուշ դարերում: Լուրջ ուսումնասիրողներից, սակայն, ոչ ոք չի համարել Ազաթանգեղոսի և Փավստոսի աշխատությունները կեղծիք, — այդպիսի կասկած եղել է միայն Ջենոր Գլակի նկատմամբ: Փավստոսին և Ազաթանգեղոսին՝ որպես իրենց առաջ գոյություն ունեցող մատենագրեր, հիշում է Ղազար Փարպեցին: Բանասիրութեան մեջ չի հաստատվում նաև Ազաթանգեղոսի կամ Փավստոսի հունարենից թարգմանված լինելը: Ահադեմիկոս Մառը ցույց է տվել, որ հունարենն է թարգմանված հայերենից: Եթե IV դարում գրվել են այդպիսի լուրջ պատմական երկեր, ուրեմն եղել է և դրություն:

Նախամեսորոպյան հայ գրականութեանը ժխտողներն աշխատում են շեշտ դնել այդ երկերի խմբագրված լինելու փաստի վրա: Բայց դա հարցի էությունը չի փոխում — մեզ հասածը խմբագրված է, բայց նախնականը գոյություն ունե՞ր, նրանք 4-րդ դարի հեղինակներ են, այդ է էականը:

16. Ղազար Փարպեցին՝ դատապարտելով եկեղեցիներում ասորերեն պաշտամունք կատարելը՝ Մեսորոպի գրերի ստեղծումից առաջ, խոսում է հայերեն գրի գոյություն ունենալու մասին. «...մանավանդ թէ զան նեախագիրք հայերեն լեզուայս, (ընդգծումը մերն է) որ հնար է ինքեան ձայնիս և ոչ մուրացածոյ բարբառով շահել զողիս արանց և կանանց աս հասարակք (Ղազար Փարպեցի, էջ 14):

17. Նախամեսորոպյան հայ գրին ու գրականութեանը վիճակված չէր խաղաղ ճանապարհ ընթանալ: Նրա զարգացման համար ստեղծվում են աննպաստ քաղաքական պայմաններ: — Երբ որոշ հայ թագավորներ վասսալական կախվածութեան մեջ են ընկնում Հռոմից, հելլենական կուլտուրան սկսում է առանց արգելքի մուտք գործել հայ թագավորների արքունիքը և հայկական գիրն ու գրականութեանն աշխատում է դուրս մղել այնտեղից: Հայ թագավորներից ոմանք հունարեն են կտրում իրենց գրամները (տես Sammlung Petrovicz, Arsaciden-Münzen, Wien S. 1904, 183-191, Tafel xxv), Հայ որոշ թագավորներ հունարեն են գրում իրենց

արձանագրությունները (Տրդատի հունարեն արձանագրությունը Բաշ-Աբարանում, Արմավիրի արձանագրությունը Սելևկյան շրջանից, Սերեոսի տեղեկությունը «...գրոշմեալ ի վերայ վիմի զամս և զաուրս հինգ թագավորացն Հայոց և Պարթևաց յունարէն գրութեամբ...» և այլն), բայց հայկական տեղական գիրն ու գրականութեանը շարունակում է զարգանալ ժողովրդի մոտ և մեհյաններում:

Նախամեսորոպյան հայկական գրի ու գրականութեան գոյությունը ժխտողները՝ հայ որոշ թագավորների հունարենով գրված գրամներն ու արձանագրությունները փաստ դարձրած՝ պնդում են հայերեն գրի ու գրականութեան բացակայութեանը: — Ինչ՞ուստում են նրանք, մեզ հասել են խաղաղական արձանագրությունները, իսկ հեթանոսական հայկական գրից ու գրականութեանից մի օղ անգամ չի մնացել: Մենք ուզում ենք հարց տալ նրանց — ինչ՞ու մեզ չի հասել ավելի ուշ շրջանի V-VIII դ. թվական ունեցող հայերեն ոչ մի ձեռագիր, ինչ՞ու մեզ չի հասել ազվանական գրականութեանից ոչ մի տող, որի սկիզբը V դարից է: Ամբողջ քաղաքներ են կորել պատմութեան մեջ և այժմ աշխատում են գտնել նրանց տեղերը, հարուստ կուլտուրայով ժողովուրդներ են դուրս եկել պատմութեան բեմից՝ առանց նյութական կուլտուրայի հետք թողնելու. ինչ իրավունք ունինք մենք այդքան խտապահանջ գտնվելու մեզանից 1500 տարի առաջ գործ անվող գրութեան նկատմամբ: Բացի այս, նրանք մոռանում են, որ հայ թագավորների գրամները հունարեն են կտրվել, որովհետև նրանք շրջանառութեան մեջ էին գրվում Հայաստանից դուրս ևս: Իսկ մեհյանների վիճակը գրությունները մեծ մասամբ մեհյանների վրա պիտի լինեին, իսկ կանգուն մեհյանները մեզ չեն հասել:

18. Նախնական հայկական գրականութեանը սպանիչ հարված հասցրեց քրիստոնեութեանը: Անհրաժեշտ է նշել, որ քրիստոնեութեանը Հայաստանում տարածվեց ոչ թե խաղաղ ճանապարհով, այլ սրով և հրով: Տրդատը, ըստ պատմիչների հաղորդած տեղեկությունների, իր զորքի զլուխն անցած քանդում, ավերում էր հեթանոսական մեհ-

ճանները և նրանց տեղը քրիստոնեական վանքեր ու եկեղեցիներ շինում: Քանդում, սփռում էին ոչ միայն մեծքանները, այլ և նրանց ստեղծած ողջ կուլտուրան:

Քանդարար այս աշխատանքին հետևեց ասորական և հունական քրիստոնյա քարոզիչների մուտքը Հայաստան, որոնք իրենց հետ բերում էին ոչ միայն քրիստոնեությունը, այլ և իրենց լեզուն ու գրությունը:

Հեթանոսության դեմ կատաղի հարձանք սկսվեց հատկապես քրիստոնեությունը Հայաստանում պաշտոնական կրոն ճանաչվելուց հետո:

Քրիստոնեության Հայաստանում տարածվելուն և ուժեղանալուն դուրընթաց, սկսեց ուժեղանալ հունական և ասորական ազդեցությունը: Այդ ազդեցությունը ժամանակի ընթացքում այնքան ուժեղացավ, որ սկսեց սպառնալ տեղական, ազգային կուլտուրայի գոյությունը: Այս ազդեցության դեմ կռվելու

համար էր, որ անհրաժեշտ եղավ առաջ քաշել նորից տեղական զիր ունենալու հարցը և հնարավոր դարձավ անցյալի հարուստ գրականության վերականգնումը նոր տեսանկյունով: Այդ գործն իր ուսերի վրա վերցրեց Մաշտոցը: Մաշտոցի մեծությունը, մեր կարծիքով, ոչ թե նրանում է, որ նա հունարեն այբուբենի վրա ձևեց հայերեն նշանագրերը, այլ որ նա անցյալի գրականության հարուստ փորձի վրա հիմք դրեց մեր ներկա գրականությանը՝ կռվելով տեղական կուլտուրայի գոյությունն սպառնացող հունական և ասորական ազդեցությունների դեմ:

Համարձակ կարելի է սնդել, որ Հայաստանում, 5-րդ դարից շատ առաջ, գոյություն է ունեցել հայերեն գրականություն: Այդ գրականությունը մեծքանների ավերակներին տակ թաղվեց:—Նա քրիստոնեության առաջին մեծ դոճերից մեկն է: